

Hoşgörü mü? Yahudilik mi?

ZİYA KAYA

Büyük çoğunluğunun İstanbul'da yaşadığı ve toplam nüfusunun "18.000 ila 25.000 arasında" (Brink-Danan, 2014: 11) olduğu tahmin edilen 'Türk' Yahudilerin yakın tarihten günümüze gündelik hayatlarına konu olan hikâyelerini belgelemeyi hedefleyen Marcy Brink-Danan, *Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Yahudiler, Hoşgörünün Öteki Yüzü* adlı linguistik antropoloji çalışmasıyla, genel olarak Türkiye'deki azınlıkların, özel olarak Yahudilerin yakın tarihine dair akademik çalışmalardaki eksikliği gidermekte değerli bir kaynak sunuyor. Türkiye'deki Türk (Müslüman) çoğunluğun önemli bir değişken olduğu varsayımından hareketle yazar bu çalışmasında, temel olarak geçmişten (Osmanlı'dan) miras, "Türk hoşgörüsü" söyleminin (56) özellikle 1990'lardan günümüze yeniden canlandırılmaya çalışıldığı bir ortamda (25), Yahudilerin bu düşünceye katkılarına, yaşadıkları gerilimlere ve bu gerilimlerle nasıl başa çıktıklarına ışık tutmaya çalışıyor.

Brink-Danan, 1492 yılında Osmanlı'ya İspanyol Engizisyonun'dan kaçarak "kabul edilmelerinin" 500. yılı olan 1992'den itibaren, Yahudilerin –cumhuriyet döneminin aksine– farklılıklarını gizlemek yerine kamusal alanda daha fazla görünür olmalarını gerektiren bir rol üstlendiklerini söylüyor (13). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerinde ve İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri ile diplomatik ilişkilerinde ilerleme kaydetme amacıyla Yahudiler, Türkiye'yi destekleyen bir rol icra ediyorlar: Türkiye'yi "hoşgören ülke", kendile-

rini de "hoşgörülen Öteki" (55) ve "iyi azınlık" (57) olarak resmetmeye başlıyorlar. Bu tarihin önemli bir başlangıç olduğunu söyleyen yazar çalışmasının, bu gösterilen resim dışında, Yahudiler için 1992 yılından günümüze "hoşgörünün ne demek olduğunu içeriden bakarak anlamaya" (212) çalıştığını söylüyor. Ve aslında Yahudilerin kozmopolitizm hikâyelerinin, kozmopolitizmi "(1) bireysel bir hareket tarzı ve (2) bir tercih meselesi" (45) olarak kabul eden düşüncüyü sorgulamaya açtığını iddia ediyor. Bu düşüncenin aksine Yahudiler, sahip oldukları ve yazarın "kozmpolit bilgi" dediği bilgi nedeniyle kozmpolit varlıklarını kendi iradeleri ile sergile(ye)miyor. Yahudiler, yıllardan beri 'yabancı', 'farklı' olarak yaftalandıkları Türkiye bağlamında ve bu bağlam dışındaki Yahudilerin yaşamlarını yorumlama ve anlamlandırma yetileriyle¹ elde ettikleri, farklı oldukları bilgisine sahipler. Farklı olduklarına dair sahip oldukları bilgi, onların kozmpolit varoluşlarını bir varoluş stratejisine dönüştürüyor (sürekli tartışmaya bile açmadıkları 'Türk hoşgörüsü' retoriğine başvurmalarında olduğu gibi). Bu bilgi, onların farklılıklarını ne zaman ortaya çıkarıp ne zaman terk edip 'aynı' olmak (daha fazla 'Türk' (gibi) olmak) gerektiğini bildikleri performans olarak bir kozmopolitizm sergilemelerine neden oluyor. Diğer bir deyişle Yahudiler, Yahudi olarak farklılıkları ve Türk vatandaşları olarak aynılıkları arasında büyük bir gerilim yaşıyor ve bu gerilim kendini çeşitli performanslarda gösteriyor.

Bu gerilim üzerine kurulmuş olan Türkiye'deki Yahudilerin kozmopolitizmine bakmak için Brink-Danan, medya ve arşiv kaynaklarının yanında İstanbul'da 2002-2003 yılları arasında bir yıl boyunca ve 2007 ve

1 Yazar bu yetiye, göstergebilimden ödünç aldığı 'üçüncü bilinç' (*triple consciousness*) adını veriyor. Buradaki bağlamında bu bilinç, Yahudilere gösteren ile gösterilene anlam yüklemelerini sağlayan yorumlama ve anlamlandırma yetisi oluyor.

2009'da daha kısa sürelerde yaptığı etnografik gözlemler ve mülakatlardan yararlanıyor. Konuşma ve söylem analizlerinde dilbilimsel antropoloji yöntemini ve göstergebilim analizi yöntemini kullanıyor. Belirtilen süreç içerisinde, katılımcı gözlemlere ve mülakatlara dayanan etnografik saha araştırması sırasında Yahudilerin iş yerlerini, sinagoglarını, eğitim kurumlarını ve sosyal etkinliklerini ziyaret ettiğini görüyoruz. İlk zamanlarda, bu mekânlarda 'güvenlik tedbiri' gerekçesiyle bulundurulmuş metal detektörlerden pasaportunu göstererek geçerken, araştırmanın ilerleyen aşamasında "iki yanaktan öpüş[erek]" (15) geçtiğini belirtiyor. Araştırmasının büyük bir kısmını yürüttüğü İstanbul'da Yahudilerin artık belirli mahallelerde ağırlıklı bir nüfusa sahip olmaması dolayısıyla dağınık bir şekilde yaşadıklarını belirten Brink-Danan, araştırma sırasında iki sinagoga yakın olan Beşiktaş'ta ikamet ediyor. İstanbul'daki bu dağınık yerleşim pratiklerine rağmen yazar, Türkiye'deki Yahudileri "tam bir 'cemaat'" olarak tanımlıyor (14-16, 38-39).

Toplamda altı bölümden oluşan kitabın önsöz kısmı yazarın saha çalışmasına ve etnografi yöntemine dair notlarla birlikte, neden çalışmasının özellikle 1992 ve sonrasında kapsadığını açıklıyor. Ana bölümlere bir giriş niteliği taşıyan bölümde ise yazar, kendi saha araştırmasına dair ayrıntılarıyla birlikte Yahudilerin Türkiye'deki tarihine ve demografik durumuna baktıktan sonra, kitabın da kuramsal çerçevesini oluşturan, kozmopolitizmin bugüne kadar kabul gören kuramlarını sorgulamaya açtığı kısa bir tartışma sunuyor. Takip eden ilk bölüm, 1492'de İspanyol Engizisyonu'ndan kaçarak Osmanlı'ya kabul edilmelerinin 500. yılını anmak için 1989 yılında kurulan 500. Yıl Vakfı'nın (500YV) çeşitli etkinlikleriyle (akademik, turizm ve müze etkinlikleri), Yahudilerin kendilerini göstermede sergiledikleri performansın kamusal ve günde-

lik hayat arasında nasıl bir etkileşim yarattığı üzerinde duruyor. İkinci bölümde ise yazar, sahip oldukları Yahudi isimleri ile gündelik ilişkilerinde sürekli yabancı olarak sınıflandırılan Yahudilerin bu tür hikâyelerinin onlar üzerindeki etkisine odaklanıyor. Kozmopolitizmin bilinçli bir tercih olmadığını (112) iddia eden yazar üçüncü bölümde Türkiye'de yaşayan Yahudilerin sahip olduğu güvenlik kaygısı ile kozmopolitizm düşüncesinin nasıl sınırlan(dırıl)abileceğini, diğer bir deyişle, farklılıklarını sergilemeyi terk ettiklerini örnekleyen vakaları anlatıyor. Ancak farklılıklarını kamusal alanda temsil ettikleri (!) 2002 yılında yapılan hahambaşı seçimlerinin konu olduğu dördüncü bölüm ise bu organize temsiliyetin, nasıl Yahudilerin Türkiye'deki 'mevcudiyet siyaseti' performansı halini aldığı üzerinde duruyor. Kozmopolitizmin performans yoluyla sergilendiğini yineleyen yazar, beşinci bölümde ise daha özel cemaat alanları olan müzik gösterileri, okul aile birliği ve evlilik öncesi bilgilendirme vb. toplantılarına davet ediyor bizi. Altıncı ve son bölüm ise Yahudilerin mahremiyetini ifşa etme tedirginliğini taşıyan bir antropolog olarak Brink-Danan'ın araştırma sırasında Yahudilerin tabular karşısında gizlilik, ironi ve sessizliği nasıl stratejik bir araç olarak kullandıklarını şahit oluşunun hikâyesini sunuyor.

Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Yahudiler kitabının her bir bölümü, Yahudilerin kozmopolit varoluşlarını sergilemede, farklılıkları ve aynılıkları arasında sürekli yaşadıkları gerilim ve bu gerilimle nasıl başa çıktıklarının hikâyelerini anlatıyor. Bu 'baş çıkma' performanslarında kimi zaman Yahudiliklerini sergiledikleri ya da inkâr ettiklerini görebiliyoruz. Yazar bunun performans dayalı bir kozmopolitizm olduğunu ve bu performansın da bağlamsal ve ilişkisel olduğunu iddia ediyor. Bu bağlam ve ilişki de performansın sergilendiği alanda kendini gösteriyor. Öncelikle Yahudiliklerini

sergiledikleri resmî faaliyetlere örnek olarak 500YV'nin anma etkinliklerinde yetkililerin yaşadıkları gerilimlere şahit oluyoruz. Vakıf, 'Osmanlı ve Türk hoşgörüsü' düşüncesini, uluslararası akademik aktivitelerde, turizm ve müze etkinliklerinde uzman bir halkla ilişkiler şirketinden aldıkları yardımla pekiştirmeye çalışıyor ve bunu da Türkiye'nin, yıllardır dahil edilmedikleri politika-sında söz sahibi olmaya başladıklarını düşünerek yapıyorlar. Ancak örneğin etkinlikler dahilinde İstanbul'da açılan Türk Musevileri Müzesi'nde gönüllü çalışan bir Yahudi'nin de ifade ettiği gibi bu hoşgörü tanım-lamasının hiç de vakfın kendi iradesiyle yansıttığı bir şey olmadığını görüyoruz; 'hoşgörü' söylemine uygun olmayan Varlık Vergisi ya da artan antisemitizm, azalan nüfus gibi konular müzeye dahil edilmiyor, daha sonra bu konularla ilgilenilebileceği düşünülüyor. Aynı şekilde kolektif temsiliyet için bir fırsat olarak gördükleri hahambaşı seçim kampanyası ve seçiminde de bazı farklılıkların inkâr edildiği bir kozmopolitizmin resmini görebiliyoruz: Hahambaşı'nın devlet erkânından bazı kişilerin de katıldığı göreve başlama töreninde yaptığı konuşmada Yahudilerin önem verdikleri ve kaygı duydukları konular yerine yine 'iyi azınlık' ve 'hoşgörü' ifadelerini duyuyoruz. Yahudilerin farklılıklarını nasıl sergileyeceklerine dair bilgi veren bu resmî kutlama alanlarının dışında yazar bizi konser, okul aile birliği toplantısı ve Hahambaşı'nın verdiği evlilik öncesi seminare de götürüyor. Burada da sahnenin sunduğu bağlam ve ilişkiyle –örneğin bir Yahudi okulunda laik düşüncenin etkisi ya da bir konserde dinleyenlerin sadece Yahudi olmayacağı bilgisine göre– Yahudilerin kozmopolitizmlerini sergilediklerini görebiliyoruz.

Yahudilerin yaşadıkları bu gerilimde tarihsel hikâyelerin de etkisi hiç de azımsanmayacak derecede mevcut. Brink-Danan bu etkiyi öncelikle Lusi (Lucie) ve Baruh'un hikâyeleri ve "Dansın Solomonları" adlı per-

formans aracılığıyla gösteriyor. Örneğin birçok Yahudi, isimleri nedeniyle Türkiye'de sürekli 'yabancı' olarak sınıflandırılıyor ve gündelik ilişkilerinde Lusi'nin kendisinin Türkiye vatandaşı olduğuna dair emlakçıları ikna etmeye çalışırken yaşadığı gerilimleri yaşıyor. Ancak yine yazar fark ediyor ki pek çok Yahudi, buna benzer geçmiş hikâyelerle büyüdüklerinden bu durum için kimi yerde Türkçe ad kimi yerde Yahudi adı kullanmak gibi ikili adlandırma stratejisi uygulanıyor. Lusi de geçmişte büyük annesi Naile'nin, annesinin ismi yüzünden yaşadığı dramatik olayı sürekli hatırlamasıyla, Yahudilerin adlandırma ile bu gerilimi tarihsel olarak hep yaşamış olduklarına dair bir bilgiye sahip oluyor ve tedbiri elden bırakmadan yaşıyor. Dahası 1986, 1992 ve 2003 yıllarında Neve Şalom sinagogunda ve İstanbul'daki diğer sinagoglarda 2003 yılında yaşanan saldırılardan sonra da gündelik hayatta Yahudilerin bu olayları hatırlayarak çeşitli güvenlik önlemleri aldığını ve sürekli bir güvenlik kaygısıyla yaşadıklarını görüyoruz. Bu kaygıyla örneğin, kamusal alanda altı köşeli Davut yıldızı vb. Museviliği belirten işaretler taşımamaya, kapılarına astıkları *mezu-zayı* görünmeyecek bir şekilde asmaya, 'düzgün' Türkçe konuşmaya çalışıyorlar.

Ne var ki bu şekilde sürekli tabularla yaşayan ve gizliliğe önem veren Yahudilerin, kendi mahremiyetini açığa çıkarmamak için kamuda görünmez olmanın, sessiz kalmanın yanında çeşitli stratejilerinin de olduğuna tanık oluyoruz. Türk Yahudilerin sessiz olmadıklarını ancak sessiz görünmede başarılı olduklarını söyleyen yazar (187), diyalojik bir ilişki içerisinde tabu olanı başka şekillerde iletmenin yollarını bulduklarını ve böylece farklılığın devamlılığını sağlayacakları mahremiyetin dilini oluşturduklarını birkaç hikaye ile gösteriyor. Yahudiler bu dilde sansürün yanında ironi ve mizaha da başvuruyorlar. Örneğin, Yahudilere hitaben yayın yapan *Şalom* gazetesinde bir

makaleyi çevirirken ve bir haberi yayımlarken editörlerin sürekli Yahudilerin nasıl en uygun şekilde temsil edilebilecekleri sorusunu düşündüklerini ve cevap olarak “yalnızca mahremiyete dahil olanların tanıya-çağı kelimeler kullanma” gibi “ince yazım tekniği”nden yararlandıklarını görüyoruz (195). Bir konferans programında da odalara İsrail şehirlerinin ismi verilirken, benzer bir teknik kullanılarak, daha popüler olmayan şehirlerin (Tel Aviv yerine Dimona gibi) tercih edildiğini söylüyor yazar. Dahası şaka, mizah ve ironinin “gerçek koşulların neredeyse görünmez bir eleştirisini yapmakta” (202) kullanıldığı bir aile muhabbetine dahil oluyoruz. Müslüman bir hizmetçinin çalıştığı, sahibinin Yahudi bir aile olduğu bu evin küçük çocuğu şarkı eşliğinde İsrail bayrağını sallarken, bu sahneyi hizmetçinin görmesinden anne korkuyor; baba ise “Aman dikkat et yoksa polis seni tutuklar” diyerek dalga geçiyor. Orada oturan evin oğlu kısık sesle, “Merak etme, polis gelirse onlara tam da bayrağı yakmak üzere olduğumuzu söyleriz!” diyor (200). Bu hikayelerden hareketle, mazlumların açık konuşmayacaklarını söyleyen Brink-Danan, şaka, ironi ve sessizliğin, mahreme dahil olan ve olmayan arasındaki eşitsizliği dengelemek için kullanılan araçlar olduğunu belirtiyor. Yahudilerin kendileri hakkında pek fazla yazılıp çizilmesini istemediklerini bilen yazarın kendisi de etnografisini yazarken bu araçlardan yararlandığını söylüyor.

1992 yılını bir kırılma noktası olarak gösterirken Brink-Danan, Yahudilerin artık kamusal alanda toplumsal pratikleriyle görünür olmaya başladıklarına vurgu yapıyor:

Daha eskiden, sayılarının azlığı ve tarihsel olarak dikkat çekme çabaları yüzünden Türk Yahudiler, Türk siyaset sahnesinde etkili aktörler olarak görülmeseler de; müze, akademik toplantılar ve miras turlarıyla bu kampanya (500YV çevresinde yürütülen), onlara doğası gereği ve beş yüz yıl-

dır hoşgörü gösterilen bir azınlık olarak kendilerini ortaya koyabilecekleri bir kamuyu platformu sağlıyordu. (12)

Ancak, Rıfat Bali'nin (2009: 3-4) de belirttiği gibi, Yahudi toplumunun liderleri; 1950 Demokrat Parti iktidarı ile girdiği ‘balayı dönemi’ ve sonrasında, devletin sorun olarak gördüğü Kürt, Ermeni, Yunan ve genel olarak insan hakları meseleleriyle ilgili uluslararası platformda devletin karşılaştığı eleştirilerle ilgilenen ‘müttefik’lerden biri olarak siyasi arenada rol oynadı. Yahudi toplumu da geniş toplum ile bütünleşmeye, iyi vatandaş olmak için çabalamasına rağmen Ortadoğu’daki gelişmelerden ötürü kamuoyunun hedefinde olmaktan kaçınmak için, 1992 yılındaki 500. yıl kutlamaları hariç, toplumsal mecrada “görünmezlik üzerine inşa ettiği yaşamına aynen devam” eden bir tutum sergiledi.² Bu anlamda Brink-Danan’ın çalışmasında yeterli bir yer kaplamayan Cumhuriyet döneminin tarihsel bir arka planı ile liderler ve toplumun fertlerinin 1950’lerden bu yana farklı tutumları üzerine yapılacak bir değerlendirme de 1992 yılının neden bir kırılma noktası olduğuna dair soruya verilecek olan cevabı kapsamlı kılacaktır. Dahası böyle bir tarihsel arka plan, 1950’lerden bugüne AKP dönemiyle de devam eden ‘gayrimüslim’ toplumunun liderleri ile girilen balayı dönemlerinin (!) Türkiye’de siyasi kültürün önemli bir parçası olmasına eleştirel bir bakış getirilmesini sağlayacaktır.

Buna ek olarak, yukarıda örneklerini verdiğimiz gerilimlerin; bu kapsamlı kitapta Türkiye’de yaşayan Yahudilerle, Müslüman Türkler ya da parantez içinde Müslüman oldukları belirtilen Türkler [Türk (Müslüman)] arasında geçtiği varsayılıyor (197-98). Ancak Türkiye’de var olan birçok farklı etnik kimlik düşünüldüğünde, kitapta Yahudiler, yalnızca Kürt ve Ermenilerle nadir

2 Bu konuya dikkatimi çektiği için yazıyı değerlendiren hakeme teşekkür ederim.

olarak karşılaştırılıyor ya da onlar hakkında ne düşündüklerine birkaç cümlede değiniliyor (64, 80-81, 99 vb.). Burada cevabını açık bir şekilde bulamadığımız sorular kendini gösteriyor: Yahudiler sadece Türkler (Müslüman) ile mi bu gerginliği yaşıyor? Diğer etnik gruplarla ilişkileri nasıl? Yoksa Türkiye’de yaşayan Yahudiler gerilimli bir ilişki kurduğu kişilerin Türk (Müslüman) olduklarını mı varsayıyorlar? Yahudilerin çeşitli etnik kimliklerle, yani Kürtler, Aleviler, Rumlar, Ermeniler vd. ile ilişkilerinde ne gibi gerilimlerin vuku bulduğuna değinmek bu muğlaklığı gidermekte yardımcı olacaktır. Bir de çalışma, farklılık ve aynılık arasındaki gelgitli gerilimi yaşayan Yahudilerin deneyimlerine bakarken benzer hikâyelere rastlayabileceğimiz Türkiye’deki azınlıkların, özellikle Ermeniler ve Alevilerin, hikâyelerine değinmiyor. Bu konuyu merkeze alan ikincil kaynaklarla yapılacak karşılaştırmalar, kitabın ana argümanı olan, kozmopolitizmin, gerçekte –en azından Türkiye’de– iktidar ilişkileri arasında şekillendiği argümanını desteklemekte faydalı olacaktır.

Son olarak çalışma, gerilimi yaşayan Yahudi tarafının sürekli kolektif bir kaygı (cemaat merkezli) yaşadığının üzerinde duruyor. Zaman zaman ve yine çok nadiren bazı hikâyelerde bu kolektif kaygıyla hareket etmekten yana olmayan kişilerin sözlerini duyabiliyoruz. Örneğin yazar, Türk Yahudi araştırmacı Rıfat Bali’nin, Türkiye’de artan antisemitizm eleştirisinin cemaatin birçok üyesi ve yetkilisi tarafından eleştirildiğini dipnot düşünüyor (223). Ya da Hahambaşı’nın göreve başlama törenini, devlet için sergilenen bir “gösteri” (151) ya da “komedi” (152) olarak eleştirenlerin sesle-

rini zaman zaman duyuyoruz. Ancak ‘hoşgörü’ söylemine karşı ‘cemaat’ten farklı bir duruş sergileyen bu kişilerin hikâyeleri neler? Cemaat içerisinde bu gerginlikle nasıl başa çıkıyorlar? Yazarın cemaat olarak düşündüğü Yahudi topluluğundaki farklılıklar hakkında daha ayrıntılı hikâyeler duymak bu çalışmayı zenginleştirecektir. Bu farklılıkları da sadece fikir düzeyindeki farklılıklar olarak düşünmek yetmiyor. Bu cemaat söyleminin izin vermediği ve son zamanlarda sosyolojik ve antropolojik çalışmalarda giderek önem kazanan sosyoekonomik, cinsiyet ve yaş temelli farklılıkların da göz önünde bulundurulması gerekir. Örneğin genç Yahudi kadın bir öğretmenle, yaşça büyük emekli bir Yahudi adamın hikâyeleri arasındaki nüanslar hakkında düşünmek, Yahudilerin Türkiye’de yaşadıkları bu gerilimlerin farklı boyutlarını kavramada yardımcı olacaktır.

Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye’de Yahudiler, Hoşgörünün Öteki Yüzü adlı çalışma akademik anlamda temel olarak Batı merkezli kozmopolitizm düşüncesinin eleştirisini yaparken, Türkiye’de yaşayan Yahudilerin yakın zamandan günümüze gerilimli hikâyelerine geç kalınmış bir ışık tutuyor. Çalışmanın sorduğu soruların ve kullandığı yöntembilimin Türkiye’deki Yahudiler ve diğer azınlıklar ve çeşitli diaspora grupları üzerine yapılacak çalışmalar için önemli bir referans olacağı görülüyor. Akademik öneminin yanında hikâyeleyici anlatıma sahip bu etnografik çalışma, Türkiye’deki Yahudilerin yaşamlarındaki sıkıntıları ve bu sıkıntılarla başa çıkma serüvenlerini belirli bir uzmanlık gerektirmeyen bir okumayla her kesimden okuyucuya sunuyor.

KAYNAKÇA

Bali, Rıfat N. (2009) *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Devlet’in Örnek Yurttaşları (1950-2003)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Brink-Danan, Marcy (2014) *Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye’de Yahudiler, Hoşgörünün Öteki Yüzü*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.